

Kőszeghy László:

A Hős és az Úriember. Baltasar Gracián és Lord Shaftesbury ízlélmélete

Bevezetés

Az ízlés történetének két nagy elméletét fogom összehasonlítani: Baltasar Graciánét (1601–1658) és Anthony Ashley Cooperét, Shaftesbury harmadik grófját (1671–1713). Konvencióvá vált a modern ízlélméletek kezdőpontjaként Graciánt megjelölni (vö. Addison 2007, 1184; Croce 1914, 191–192; Baeumler 2002, 39; Gadamer 2003, 67–68; Kivy 2003, 7; Szécsényi 2002, 61¹), majd a narratívát – a francia *délicatesse*-filozófiát követően – Lord Shaftesburyvel folytatni. (vö. Croce 1914, 207–208; Baeumler 2002, 107–108; Kivy 2003, 3–23; Szécsényi 2002, 67–82; Horkay Hörcher 2013, 141–150²)

Noha a francia gondolkodók Shaftesbury nézőpontjából közvetlenebb előzménynek tekinthetők Graciánnál, jelen összevetés a *kezdetek* és az angol lord művei közötti folytatatlagosságra kérdez rá.³ Amellett fogok érvelni, hogy a két ízlélmélet – az esetenkénti felszíni hasonlóságok ellenére – lényegileg különbözik: *ellentétesek*. Ebből egyfelől az következik, hogy ha Graciánnal kezdjük az ízlés történetét, akkor Shaftesbury *taste*-je *ellen-gustó*ként, kora meghatározó gondolkodóival szembeforduló filozófiájának szerves részeként értendő. Másfelől, azt remélem, dolgozatom a két elmélet, a két magatartásmodell értelmezéséhez is hozzájárul, hiszen azok – éppen ellentétességük révén – kölcsönösen megvilágítják egymást.

Graciánnak, a spanyol arany század híres, szűkszavú aforizmamesterének leghíresebb művét, *Az életbölcseesség kézikönyvét* olaszra, franciára, németre és angolra már a 17. században lefordították.⁴ Népszerűségét tovább növelte Schopenhauer új, jegyzetekkel ellátott fordítása. A bőbeszédűbb Shaftesbury is óriási hatással volt kortársaira (valamint az egész 18. századra).⁵

---

¹ Szécsényi Endre jegyzi meg (vö. Szécsényi 2012, 1507), hogy Croce, Baeumler és Gadamer is Karl Borinski *Gracián*-könyvére (Borinski 1894) hivatkozik.

² Horkay Hörcher Ferencnél Baldassare Castiglione – akit más szerzők is (Baeumler, Gadamer, Szécsényi) említenek – hangsúlyosabb szerepet kap Graciánnál a *kezdetek* körvonalazásában. (vö. Horkay Hörcher 2013, 19–20, 27–37)

³ A francia szerzők elemzése szétfeszítené jelen írás kereteit, ezért csupán utalnék arra, hogy Shaftesbury mind Dominique Bohours *je ne sais quoi*-fogalmát, mind François de La Rochefoucauld herceg maximáit erős kritikával illette. (vö. Shaftesbury 1914, 144; idézi: Marshall 1997, 635; Shaftesbury 2008, 59, 112 [28-as jegyzet])

⁴ Magyar vonatkozás: a 18. században Faludi Ferenc jezsuita fordításában – átköltésében? – magyarul is olvasható volt *Bölcs és figyelmes udvari ember* címen. (vö. Boráros-Bakucz 2007)

⁵ Locke *Második értekezés a polgári kormányzatról* című művét leszámítva a század legtöbb utányomást megélt angol nyelvű könyve Shaftesbury háromkötetes gyűjteménye, a *Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times*. (vö. Den Uyl 2001, vii) Montesquieu a „négy nagy költő” egyikeként említi, Platón, Malebranche és Montaigne mellett. (vö. Montesquieu 1979, VII, 171; idézi: Wessely 1999/2000, 279)

Nevelőjének, John Locke-nak – akivel alapvető kérdésekben szállt vitába – címzett levelében ír arról a szándékáról, hogy bölcséletét megkülönböztesse Descartes-étól és Hobbes-étól. (vö. Klein 1994, 27, 53) Kortársai helyett az antik sztoikusokkal érzett rokonságot; a konverzációs filozófiába, a változatlan Szép, Jó és Igaz egységébe vetett hite miatt neoplatonikus gondolkodóként aposztrofálják. Graciántól elsősorban *A Hőst* és *Az életbölcseesség kézikönyvét*, Shaftesburytól a *Characteristicks of Men, Manners, Opinions, Times* írásait elemzem.⁶

Az ízlés mindkét szerző gondolkodásában központi helyet foglal el. Gracián sommásan úgy fogalmaz: „A jó ízlés [...] az egész élet sava-borsa.” (298)⁷ Shaftesbury saját szövegeihez fűzött reflexióban (*Miscellaneous Reflections*) ír arról, hogy „mindenelőtt egyetlen dologra törekszik: megmutatni, hogyan formáljuk legelőnyösebb módon önmagunkban azt, amit az illedelmes világban jó ízlésnek hívnak”. (Shaftesbury 2000, 404) A fogalom jelentése a kezdetek óta sokrétű, nem egyszerűsíthető le egy-egy vetületére. Egyrészt: gyakorlati tudás – fontos előzmény az arisztotelészi *phronészisz* (vö. Szécsényi 2002, 63, 71, 74) –, valamint fejleszthető ítélőképesség, amely „egy csapásra”⁸ felismeri tárgya ízlésességét vagy szépségét. Másrészt az ízlés irányítja saját viselkedésünket is: „létrehoz egy magatartásformát.” (Radnóti 2010, 340) Az ízlés mint érzék *individuális*, elkülönítő (gondoljunk a metafora alapjára, az ízlelésre); azonban egyszersmind *társaságot teremtő* közös érzékként (*sensus communis*) is működik.⁹ „Mozgásteret, érvényességi köre [...] állandóan változik.” (Radnóti 2010, 350) Egyszerre lehet esztétikai,¹⁰ politikai, morális, metafizikai, illetve – az előbbieket valamilyen

---

⁶ Mintának tekintem Szécsényi Endrének a két udvari ember, Castiglione *cortegianója* és Gracián *discretója* közötti különbségeket összefoglaló fejezetét. (Szécsényi 2002, 61–67) Szécsényi röviden összeveti Shaftesbury *virtuosóját* és a *discretót* is (vö. Szécsényi 2002, 77–79; Szécsényi 2008, 168–172), e dolgozattal azonban a két eszmény közötti *ellentétességet* szeretném hangsúlyozni.

⁷ Az *Életbölcseesség kézikönyvé*nél oldalszám helyett az aforizmák sorszámát adom meg. (vö. Gracián 1998)

⁸ Gracián: „A nagy alkotás egy csapásra való élvezete eltereli ugyan figyelmünket a részletekről, de egyedül felel meg a jó ízlésnek.” (231) Vagy: „Nyomban megtalálni a jót mindenben, az ízlés diadala.” (140) Shaftesbury: „...Bizonyos alakzatokban természetes szépség lakozik, melyet a szem tüstént felfed, mihelyt a tárgyat néki megmutatják. [...] Alighogy látjuk a cselekvéseket, alighogy felismerjük az emberi affektusokat és szenvedélyeket (és legtöbbjük éppoly gyorsan felismerhető, mint érezhető), egy belső szem tüstént különbséget tesz közöttük...” (Shaftesbury 1977, 228–229; vö. még: Shaftesbury 1969, 22; valamint: Szécsényi 2002, 74; Gárdos 2008, 21; Townsend 1982, 208–209)

⁹ A *sensus communis* fogalmáról lásd: Shaftesbury 2008, 45–50, 101–104; vö. még: Gadamer 2003, 50–62; Szécsényi 2002, 67–72.

¹⁰ Több ellenérv is felhozható az esztétika terminus alkalmazása ellen: sem a fogalom, sem a diszciplína nem létezett a tárgyalt szerzők korában. A platonista Shaftesbury-nél a földi szépségek nem gyarapítják az Egy Szépet; a művész: második alkotó, aki szigorú értelemben nem teremt újat; hiányzik az innováció, amely az esztétikához hozzátartozik. (Köszönöm Radnóti Sándornak, hogy megjegyzésével felhívta erre figyelmemet.) „Oly távol állok attól, hogy azt gondoljam, az emberiségnek szüksége van új felfedezésekre...” – írja 1694-es Locke-nak címzett levelében. (idézi: Klein 1994, 27) Ian Hunter ugyanakkor amellett érvel, hogy Shaftesbury elmélete: *esztétikai nevelés*. Az esztétika Ian Hunter-nél nem választható el az „emberi életviteltől”, az ember önreflexiójától, önmagát megalkotó tevékenységétől. (vö. Hunter 2003, 77–85) Shaftesbury-nél az ember „tulajdon életének és szerencséjének építőmesterévé lesz”. (Shaftesbury 1977, 237) Ha az esztétika etikai munka, a személyiség tökéletesítésének gyakorlata, akkor Shaftesbury esztéta volt *avant la lettre*. Az esztétika fogalmát fentebb az érzéki

arányában – *egzisztenciális* funkciója. Az ízlésfogalom változását a személyes tét különböző természetű összetevői közötti hangsúlyeltolódásban látom. Az eredetileg politikaközpontú¹¹ ízlésfogalom Shaftesburynél *metafizikai tartalma miatt* válik személyes téttel rendelkező szépérzékké. Shaftesbury ízlése már nem maszk, nem pozíciószerezés célját szolgáló fegyver: bensővé, *természetünké* válik. Míg Graciánál az egzisztenciális tét az udvari karrier, addig Shaftesburynél az ízlés által lehetségessé váló szépségtapasztalat a Természetet átható Egyetemes Elme – ezáltal önmagunk – megismerésének feltétele. A következőkben a két szerző ellentétességét szeretném bemutatni az ízléskonceptiók, illetve főbb vonatkozásaik, fogalmi hálójuk – személyes tét, tudás, társiaság, barátság, közízlés – vizsgálatával.

Jó élet

A kiváló ízlés célja mindkét szerzőnél *a jó élet*; ezen azonban alapvetően mást értenek. A graciáni hős jó hírnevű, óvatos férfi,¹² aki másokat függésben tart, képes uralkodni magán, és jól leplezi hibáit. A spanyol szerző szerint, noha létezik „természetes fölény” – vannak „oroszlánok” (vö. 42, Gracián 2002, 77–79) –, az ízlés, „a választani tudás” (51) képessége nem velünk született. Műveltség nélkül „sekélyes marad a legszebb természetes hajlam”. (12, vö. még: 6, 18, 65, 87) A *discretót* a többiektől a *gusto* különbözteti meg, az a kifinomult ítélőképesség – hasonlóan, mint a „Grófnál”, Castiglionénál, akitől „az udvari tudományokban való jártasságot sajátította el” (Gracián 2002, 13)¹³ –, amellyel eldönti, mit cselekedjék annak érdekében, hogy tekintélyt szerezzen s elnyerje mások szimpátiáját. Graciánál a boldog élethez vezető úton az első számú legyőzendő ellenfél a másik.

Shaftesburynél ellenkezőleg: *önmagunk*. Nála a társas érintkezés mellett a jó ízlés további forrása az önmagunkkal való párbeszéd, a *soliloquium*. „A becsületes otthoni-filozófia meg kell hogy tanítson az önmagunkon belüli üdvös gyakorlatra. Ami kimarad, arra az illedelmes olvasás, az emberiség jobb társaságával való érintkezés majd megtanít.”

---

világ egészére kiterjesztve használtam – ahogy az ízlés is mindkét szerzőnél az életmód egészére vonatkozik, nem korlátozható a művészetre (amelynek egységes fogalma szintén későbbi fejlemény).

¹¹ Természetesen a jezsuita gondolkodásból s akár ízlélméletéből sem hiányzik *teljesen* a metafizikai dimenzió (vö. Szécsényi 2012; Szécsényi 2014); jóllehet – ellentétben Shaftesburyvel – korántsem nyer valódi hangsúlyt. Bár *A Hős* legelején a szerző azt ígéri, a könyvben található értelem „nem politikai és nem is anyagi természetű” (Gracián 2002, 14), aforizmái a hatalomszerzést célozzák. (A Gracián műveiben fellelhető – és azokat izgalmassá tevő – ellentmondásokra már Faludi is felfigyelt. [vö. Boráros-Bakucz 2007, 22–23])

¹² Gracián nevelése nyilvánvalóan férfiakhoz szól, a nőket – mint erre az angol fordító, Joseph Jacobs ajánlása rámutat – nemigen említi életvezetési tanácsaiban. (vö. Jacobs 1892, a) John Barell szerint – a polgári humanizmus általa felvázolt diskurzusának megfelelően – Shaftesbury a nőket ugyanúgy kizárja az ízlés köztársaságából, mint a műveletlen közembert (*the vulgar*). (Barell 1992, 64)

¹³ Castiglionénál nem ízlés, hanem józan ítélőképesség szerepel. Ez – a kellemmel, a „fesztelen könnyedség” *látszatával* együtt – az udvari ember legfontosabb képessége. (vö. Castiglione 2008, 41–49; vö. még: Szécsényi 2002, 62–63)

(Shaftesbury 2000, 162) Az *Értekezésben* olvashatunk arról, hogy a boldogság az erényes életből fakad, amelyhez belső harmónia szükségeltetik az önös és a *társias* indulataink között. Az emberi elme: finom hangszer, amelynek húrjai a szenvedélyek (vö. Shaftesbury 1969, 68–78).

Shaftesbury szerint az ízlés mindenkiben meglévő *belső érzék*, amely a szellemi vagy erkölcsi („az érzelmek szépsége, a cselekedetek bája, a vonások jellege, s az emberi lélek arányai és sajátosságai” [Shaftesbury 2008, 73]) tárgyokban, valamint a természetben és a művészetben megtalálja az – egymástól elválaszthatatlan – Szépet, Jót és Igazat.¹⁴ Lehetséges, hogy az úriembernek természete szerint jó ízlése van: „a természettől helyes géniusz vagy a megfelelő oktatás kialakította a természetes báj és az illendőség iránti érzéket”. (Shaftesbury 2008, 72) A hangsúly mégis a művelődésre esik: e képességet oly sok veszély fenyegeti – például a rossz szokás vagy nevelés is megronthatja (vö. Shaftesbury 1969, 31–60) –, hogy a kritikai munka elkerülhetetlen a helyes, paradox módon: „természetes” ízléshez.¹⁵ A fáradságos munkával elsajátított jó ízlés vezethet a Természet harmóniájának megismeréséhez és önmagunkban megteremtéséhez. Felismerni egy emberi gesztusban vagy műalkotásban a szépet annyi, mint egy fokkal közelebb kerülni a jó élethez. A csiszolt, társasági úriember, a *virtuoso*¹⁶ mikrokozmoszként a makrokozmosz rendjét tükrözi, s képes jó kedéllyel, humorral, vakbuzgóság nélkül élni.

Kétféle tudás

Gadamer szerint az ízlés olyan „sajátos megismerésmódot” jelent, amely „nem választható el a konkrét látványtól”; s az egyes eset nem egyszerűen betagozódik az általános alá, hanem *kiegészíti ismereteinket*. (vö. Gadamer 2003, 70–72) Mind Gracián, mind Shaftesbury olyan

---

¹⁴ Az ízlés tehát egyszerre szépérvék, morális érvék, valamint „igaz és hamis iránti természetes és helyes érvék”. (vö. Shaftesbury 1969, 22–28) A morális érvék – amely majd Francis Hutcheson kulcsfogalma lesz –, Shaftesburynél így, szó szerint, alig fordul elő (Shaftesbury 1969, 36; Shaftesbury 1977, 112), jóllehet rengeteg szinonimája van. Isabel Rivers szerint: „Shaftesbury számos terminust és kifejezést használ a *Characteristicks* különböző helyein azon képesség vagy képességek megnevezésére, amelyek a morális választás vagy cselekedet forrásai. Ezek: velünk született, természetes, bennünk rejlő eszmék (*ideas*); ösztön, józan ész, morális tudat, igaz és hamis iránti érvék, morális érvék, előítélet, megérzés, előérzet, érvet, képzelőerő és ízlés (*relish and taste*).” (Rivers 2000, 124) Az ízlést történeti jelentősége, a *taste* és a *gusto* közötti összehasonlítási alap miatt emeltem ki.

¹⁵ „Ha a természetes jó ízlés nem eleve tökéletesen kialakult formában van meg bennünk, nem nekünk magunknak kell-e alakítani, hogy természetessé váljunk?” (Shaftesbury 2008, 132–134) Vagy: „Legitim és helyes ízlés nem születhet, nem hozható létre, nem foganhat és nem is alakítható ki a kritika előzetes munkái és fáradaimai nélkül.” (Shaftesbury 2000, 408; idézi: Gárdos 2008, 29 [Gárdos Bálint fordítása]; a kritika védelméről lásd: Shaftesbury 2000, 103–125; vö. még: Marshall 1997, 633–645) Egyszóval: „Mily soká tart, míg igaz ízlést nyerünk!” (Shaftesbury 1977, 220)

¹⁶ „A *virtuoso* kifejezés Shaftesburynél nem terminus-értékű, és többször használja elítélően is, mégis, legalább egy használatában, olyan embert jelent, aki érzékeny a morális és esztétikai szépségre.” (Gárdos 2008, 27; vö. még: Szécsényi 2002, 20; Shaftesbury 2008, 72–73 [Szécsényi Endre jegyzetével])

tapasztalatról beszél, amely nem illeszthető be a logikailag levezetett tudásba: már nem a tudós ismeri legjobban a világot. Gracián szerint sok „tudós és tapasztalt ember el van veszve, ha választásra kerül a sor” (51, vö. még: 22). A „száraz metafizika” ellen érvel, amely „megütközést” és „haragot ébreszt”. (vö. Gracián 2002, 52) A hős gyakorlatias és cselekvő: van benne „valami az üzletemberből [...]. Mit ér a tudás, ha nem gyakorlati? Az élni tudás manapság az igazi tudás.” (232)

Shaftesbury meggyőződése hogy „*virtuosónak* lenni (persze csak amilyen mértékben ez egy úriemberhez illik) jelentősebb lépés afelé, hogy erényes és józan ítéletű ember váljon valakiből, mint tudósnak lenni.” (Shaftesbury 2008, 117–118) A rendszeralkotó, spekulatív filozófiát elveti, mert sem az emberi természetet illetően, sem az életvezetés terén nem igazít el. (vö. Shaftesbury 2008, 61–65; Shaftesbury 2000, 125–135, 395–408) A liberális nevelés (*liberal education*) lényege, hogy ötvözze az úriembert a filozófussal. „...Aki arra törekszik, hogy ugyanolyan bölcs és jó, mint amilyen megnyerő és udvarias ember váljon belőle, ennek az ízlésnek vagy érzéknek a tanulmányozását mindig és mindenkor legfontosabb foglalatosságának és alapvető érdekének fogja tartani.” (Shaftesbury 2008, 122) Elhatárolódik mind a kolostorban vagy dolgozószobában magányosan kutató, pedáns „betűragóktól”, a szőrszálhasogató skolasztikustól, mind a „piperkőc”, műveletlen *udvaroncok* társaságától (vö. Shaftesbury 1977, 81, 241; Shaftesbury 2008, 13, 45–46, 117–122; Shaftesbury 1969, 105–106).

Shaftesbury neoplatonista filozófiájában az egyetemes fogalmak, az értékek változatlanok. Több helyen szembeállítja a Természetet a divattal, szokással vagy véleménnyel. „S még legünnepeltebb modern filozófusaink között is akadtak, akik nyíltan hirdették, hogy az erénynek és a bűnnek végső soron nincs más törvénye vagy mércéje, mint a pusztas szokás vagy a divat.” (Shaftesbury 2008, 26; vö. még: Shaftesbury 1969, 27–28; Shaftesbury 1977, 148, 231)¹⁷ Gracián szerint azonban „Még a tudás is a divatnak hódol [...]. Az észjárás és az ízlés az idővel változik [...]. Minden téren a többség ízlése az irányadó.” (120)

Shaftesbury-nél a *helyes* ízlésítélet, amelynek alapja „szükségszerűen a dolgok természetében rejlik” (Shaftesbury 2008, 125),¹⁸ egyszersmind igazságtapasztalat: a külsőt átszellemíti a belső. (vö. Gárdos 2008, 11–17) „Hiszen minden szépség valójában igazság.” (Shaftesbury 2008, 78) E kulcsmondat Ernst Cassirer szerint azért *nem* Boileau tézisének („csak

---

¹⁷ Gadamer is – habár Graciánból indul ki – elhatárolja az ízlést a divattól: az előbbi szellemi szabadságot jelent, az utóbbi zsarnokságot. (Gadamer 2003, 69–70)

¹⁸ „A szimmetria és az arányosság alapjai is a természetben vannak...” (Shaftesbury 2000, 157; idézi Gárdos 2008, 21) David Hume állítja majd (természetesen, nem elsőként), hogy a szépség „nem maguknak a dolgoknak a tulajdonsága, hanem pusztán az azokat szemlélő elmében keletkezik.” (Hume 1992, 225)

az igaz szép”) megisméltése, mert Shaftesbury számára az igazság nem elméleti-logikai úton levezethető: az univerzum rendjének megismerése kizárólag a szépség szemléletében – helyes ízléssel felvértezve – lehetséges (vö. Cassirer 2007, 395–396).¹⁹

Mindkét gondolkodó útmutatást vár a filozófiától a boldog élethez. Gracián számára ez a tudás politikai természetű, karrierépítési tanácsokat jelent. Shaftesbury az individuum boldogságát csak metafizikai szinten, a Természet rendjének megtapasztalása és az önismeret által tartja elérhetőnek. Míg Gracián szerint: „Minden a netovábbig fejlődött már, s az ember is a végsőig tökéletesedett. Hét ókori bölcsből nem telnék ma ki egy...” (1), addig Shaftesbury egyértelműen a régiek oldalán áll: nincs szükségünk a modern kor „felfedezéseire”, önmagunk ismerete az „Igaz Tudás”. (Shaftesbury 1694-es levelét idézi: Klein 1994, 27) Ehhez a klasszikusok tanulmányozását ajánlja a fiataloknak: a modern ember nem ismeri önmagát, nem bírja látni tükörképét és „utálja saját arcát” (Shaftesbury 2008, 61, 119; Shaftesbury 2000, 85–94).

Lenni és látszani

A „modern ízlésű” (120) *discreto* valóban az elrejtés, a *dissimulatio* mestere. (Gracián többször is idézi a paradoxont: a fél több az egésznél [vö. 170, Gracián 2002, 16].) Mindenkinek „hajszálpontosan” fel tudja becsülni az árát, s a dicsőítésben is eltalálja a kellő mértéket. (vö. Gracián 2002, 33–38) Önuralmat gyakorol, igazodik: „ne vétsük el mások ízlését” (233, vö. még: 270); nem kell feltétlenül azonosulnia ítéleteivel: „Oszd a kisebbség véleményét, de mondd a többségét.” (43) S addig finomítja modorát – „nem elég a lényeg, a körülmények is fontosak. [...] nagy úr a miként, és a hogyan szíveket oroz” (14) –, míg meg tudja teremteni az őszinteség *látszatát*. Jól tudja: „a dolgok értékét nem az adja meg, amik, hanem aminek látszanak”. (130)

A hősnek úgy kell palástolnia hibáit („Nem az az ostoba, aki ostobaságot csinál, hanem aki az elkövetett ostobaságot nem tudja leplezni” [126; vö. még: Gracián 2002, 22]), mesterkéltségét, szándékát, sőt tudását, hogy ne lássanak át rajta. „Minél jobban csinálunk valamit, annál kevésbé szabad látszania a szándékosságnak, hogy úgy tűnjék, mintha természetünkből fakadna a teljesítmény.” (123)²⁰ Csakhogy ő maga „átlát minden színlelt

---

¹⁹ Ezt nevezi Paul Guyer *Az igazság esztétikájának*. (vö. Guyer 2014, 33–47) Érdekesség: Hegel ízlésfogalma nem lehetne távolabb Shaftesbury ízlésétől: „Ma már kevesebb szó esik az ízlésről, mert az ízlés nem tud a dolog mélyére hatolni, s lévén a közvetlen felfogás és megítélés érzéke, nem képes a dolog végére járni.” (Hegel 2004, 68)

²⁰ Castiglione beszélgetőtársai az udvari embertől „fesztelen könnyedséget” várnak el, amely *elfedi* – de nem szünteti meg – a modorosságot: „olyannak tünteti fel tetteinket és beszédünket, mintha minden fáradozás nélkül, önkéntelenül vinnénk véghez azokat.” (Castiglione 2008, 46) Ezáltal „nemcsak rögtön felfedi a cselekvő tudását, de a valóságnál sokkal nagyobbak tünteti fel azt”. (Castiglione 2008, 48)

szándékon” (13): tisztában van vele, „a dolgok többnyire merőben mások, mint aminek látszanak, és a kéregnél megálló tudatlanság kiábrándulássá lesz, ha aztán beljebb hatol.” (146)

Shaftesburynél a külső hasonlóképpen utal a belsőre; a konkrét érzéki megvalósulás lényegi eleme a cselekedeteknek. (Shaftesbury 2008, 72–78) A valódi szépség mindig benső, a formálni képes elméből fakad. (Shaftesbury 1977, 213–238) A *virtuoso* tehát szintén felismeri, ha valaki természete szerint olyan, amilyen.²¹ Ugyanakkor Shaftesbury számára az őszinteség csak valódi lehet: „lenni és látszani” graciáni kettőződése nála nem létezik. Az ízlés már nem maszk: „minden színlelést, különösképp a filozófiában, megbocsáthatatlannak tartok, meg kell vallanom”. (Shaftesbury 1977, 130) Az úriember-filozófus (*gentleman-philosopher*) ízlése identitásának levetközhetetlen lényege. „Az igazán jól nevelt ember – bármi legyen is ezen felül – képtelen durva vagy embertelen tettet elkövetni. Az épp adott helyzetben soha nem fontolgat, s nem mérlegeli tettét az önérdek és az előny okoskodó szabályai szerint. Természete szerint cselekszik, bizonyos értelemben szükségszerűen és megfontolás nélkül; s ha nem így tenné, soha nem lenne képes megfelelni saját jellemének...” (Shaftesbury 2008, 68; vö. még: Prohászka 1947, III. fejezet)

Gracián veszélyesnek találja az őszinteséget: „Az őszinte embereket szeretik, de rászedik.” (219, vö. még: 243) Nála az udvariasság „csel”, üzlet, amellyel a másikat adósunkká tehetjük. (vö. 73, 118, 166, 272) „Ne örüljünk a túlzott udvariasságnak, mert a csalás egy fajtája.” (191) Shaftesbury pedig rosszállóan csóválja a fejét, mert némely „szűk látókörű filozófus” úgy gondolja, „az udvariasság [...] pusztán az önzés körültekintőbb fajtája”. (Shaftesbury 2008, 58)

„Miért kellene tisztességesnek lennünk a sötétben?”²² (Shaftesbury 2008, 63) – Shaftesburynél az ízlés fejlesztésének célja olyan egységes és harmonikus személyiség kiművelése, amely nem cselekszik másképp társaságban, illetve, ha teljesen egyedül van. Visszatérő gondolat, hogy a filozófia – amely „nem más, mint egy fokkal magasabbra emelni a jólneveltséget” (Shaftesbury 2008, 121) – feladata, hogy a személyiséget szilárd önismereti alapokra helyezze. Így nem leszünk kiszolgáltatva a hangulatainknak, szenvedélyeinknek vagy rajongásainknak:²³ ugyanaz a személy maradunk „ma, mint tegnap és holnap, mint ma.”

---

²¹ „Nem minden pusztán máz és kence. [...] Ha nem vigyázunk, s a pusztán természetet is álarcnak gondoljuk, még nevetségesebbek leszünk, mint azok, akiket kinevettünk.” (Shaftesbury 2008, 29–31)

²² „Hogy miféle ember lehet az, aki ezt a kérdést egyáltalán felteszi, ítélje meg mindenki tetszése szerint” – teszi hozzá Shaftesbury harmadik grófja. (Shaftesbury 2008, 63)

²³ A vallási-politikai vakbuzgóság és fanatizmus ellen többször szót emel Shaftesbury. Létezik azonban támogatandó fajtája is a rajongásnak: jó példa erre a Théoklész elragadtatásából születő természet-himnusz *A moralistákban*. A szépség rajongói „az örültség egy értelmes nemét” képviselik, és közelebb kerülnek a világ rendjének megértéséhez. (Shaftesbury 1977, 183–184)

(Shaftesbury 2000, 84, vö. még: 127) A válasz tehát: „A természetem lázadna fel mindannak a gondolatára, ami piszkos, s ha nem tenné, akkor valóban alantas természetem lenne...” (Shaftesbury 2008, 63).

Gracián másfelől közelíti meg a problémát. Ha egyedül vagyunk, akkor sem saját magunk előtt kell bizonyítanunk. Azt javasolja, „cselekedjünk mindig úgy, mintha látnának”, mert „a belátó ember tudja, hogy látják, vagy látni fogják. [...] Ha egyedül van is, úgy cselekszik, mintha az egész világ szeme előtt állna, mert tudja, hogy minden ki fog tudódni.” (297) Alapvetően Gracián is a tisztesség és az erény pártján van (vö. 29, 50, 165, 300), de a túlzott ártatlanság szerinte sebezhetővé tesz: „Aki sohasem hazudik, sokat elhisz, és aki sohasem csal, csupa bizalom.” (243) Ezzel szemben Shaftesbury szigorúan kijelenti: „Az alávalóságnak és a hitványságnak tett legkisebb engedmény is megváltoztatja az élet értékét és jellegét” (Shaftesbury 2008, 60).

Társiasság és önérdék

Gracián magára hagyatott hőse állandó fenyegetettségben él, *autonómiáját* csak mások legyőzése árán tudja megtartani. Ütőképes csapatot szervez a *tőle függő*, „jeles szellemű”, akár nála bölcsebb emberekből, „akik a tudatlanság minden csávájából kihúzzák”. (15) A sok szövetséges pedig, ha jól tudja őket használni, meghozza számára a dicsőséget. Azért szeretné, hogy „szívesen lássák az okosok bizalmas körében” (6), hogy tanulhasson és kiépíthesse kapcsolati hálóját. (vö. 11) Az ostobákat, a szerencsétleneket messziről elkerüli. (vö. 31, 197) Továbbá – írja – elengedhetetlen, hogy legyen „egy bűnbakod, akire átháríthatod a rossz következményeket” (149).

„Mindenkit önérdéke vonz másokhoz” – így Gracián. (11) Ezzel Shaftesbury is egyetért, ő azonban megkülönbözteti „saját egyéni előnyünket”, vagyis „az én legszűkebb önös célját”, valamint a „helyes önzést”. „A kérdés így nem az, hogy »ki szereti önmagát, s ki nem«, hanem, hogy »ki szereti és szolgálja önmagát a legjobban és leghelyesebben.«” (Shaftesbury 2008, 60) Mint láttuk, az individuum és a társadalom – és persze az egyetemes Egy (vö. Shaftesbury 1977, 196) – érdeke egybeesik: ideális állapotban az „egyéni vagy önös” és „közösségi vagy természetes” indulatok egyensúlyban vannak. (vö. Shaftesbury 1969, 17–22) Nem választhatjuk le önmagunkat atomista módon a többiekről:²⁴ Shaftesbury *sociabilitas*-modellje szerint (vö. Szécsényi 2002, 9–60) a *társiasságra való hajlam velünk született*, antropológiai

---

²⁴ Graciánnál a valódi, kiművelt bölcs „elég magának. [...] Egyedül is élhet. Ki is hiányozhatnék neki, mikor az övénel nagyobb elme és jobb ízlés nincs. Az ilyen csak magától függ...” (137)

sajátosságunk (ezért nem hozhatta létre a hobbes-i társadalmi szerződés),²⁵ s *kibontakoztatása elengedhetetlen feltétele a boldogságnak*. (vö. Shaftesbury 1969, 101–102) E tulajdonságunk metafizikai szinten is igazolódik *A moralistákban*: „Minden dolog e világon egybekapcsolt.” (Shaftesbury 1977, 143, vö. még: 185, 194–195) Shaftesbury úriembere önmagával és embertársaival is képes harmóniában élni. Saját helyének elfoglalása nem falanszterszerűen történik: a kifinomult társas érintkezés, a kritika és a humor szabadsága vezet az „egymáson csiszolódáshoz” (Shaftesbury 2008, 13, vö. még: 9–28).

Shaftesbury híres fogalma, az érdeknélküliség tehát: helyes önzés. A választás nem az egyes ízlésközösségek nyújtotta előnyök fontolgatásáról szól; tétje, végső soron: a valódi megismerés és az általa elérhető szép élet. A helyes ízlésítélet mögött meghúzódó motiváció nem valamilyen közvetlen haszon (jutalom, birtoklás²⁶ vagy büntetéselkerülés): ehelyett a szemlélt tárgy, személy vagy cselekedet természetességének felismerése, annak követése, a *tökéletességért magáért*.²⁷

Barátság

A két filozófus eltérő barátságfogalma jól példázza a Másikról alkotott különböző nézeteiket. Shaftesburynél a legszebb emberi kapcsolat az individuális, szabad választásra épülő magánbarátság (*private friendship*). (vö. Radnóti 2013, 1368–1373; Radnóti 2010, 341–350) „Felelj hát, Philoklész, te, ki a szépség oly igazságos bírója vagy, és oly kiváló ízlésed az élvezet iránt, van-e hát bármi, mit oly szépként csodálsz, mint a barátság?” (Shaftesbury 1977, 111) Következésképpen társiaság és barátság nélkül „igencsak nyomorúságos” lenne az élet (Shaftesbury 2008, 60).

„A legpusztább sivatag a barátok nélküli élet” – így Gracián. (158) Csakhogy nála a barát: eszköz a *discreto* sikerhez vezető útján. „Tudjuk felhasználni barátainkat. Ne csak

---

²⁵ Shaftesbury célja, hogy cáfolja Hobbes híres tételét, amely szerint az emberiség természetes állapota nem más, mint önző individuumok harca egymás ellen (*homo homini lupus*), amelyet felváltott a szintén önzőségből kötött társadalmi szerződés. Szerzőnk szerint nem hozhatott lényegi változást az emberi konstrukcióként felfogott társadalmi szerződés, hiszen az erényre, a becsületességre, illetve a „társulásra való hajlandóság” természetes, mindig is létező, változatlan és velünk született diszpozíciók. A világot tehát az önérdéken kívül számos más erő kormányozza. (Shaftesbury 2008, 45–65)

²⁶ Shaftesbury példája: ha admirális módjára uralni akarjuk az óceánt, annak szépsége szertefoszlik. (Shaftesbury 1977, 216)

²⁷ Jerome Stolnitz tehát helyesen mutat rá elemzésében, hogy Shaftesbury érdeken (*interest*) leginkább ’önzést’, ’önérdeket’ (*self-interest*) ért. (Stolnitz 1961, 105–106) Nem tudok viszont Stolnitz azon tézisével egyetérteni, amely szerint Shaftesbury érdeknélküliség-fogalma azért a modern autonóm esztétika születésének helye és annak legfontosabb mozgatórugója, mert elkülönült percepciót jelöl vele, az esztétikai befogadást. Nem a percepció érdek nélküli, nincs különvált percepciómód, hanem a motiváció az eltérő (jutalom és büntetés vs. önmagunk tökéletesítése a természet mintájára). (Vö. Rind 2002, 1–9, 22–25; Guyer 2014, 27–29, 35–38; Townsend 1982, 205–206; 211–213; érdekről és helyes motivációról Shaftesburynél vö. még: Shaftesbury 1969, 17–20, 38, 41–60; Shaftesbury 1977, 196, 229–230, 241–242; Shaftesbury 2000, 137–139; Shaftesbury 2008, 40–44, 54–65, 99–100)

örömünk legyen barátunkból, hanem hasznunk is” (158).²⁸ Két részre osztja a világot: barátokra és ellenségekre (111). Ezért kell minél több jóakarót szerezni, s elnyerni szimpátiájukat. Ebben a világban az ember nem más, mint mások róla alkotott véleményének összege. „Az ember annyit ér, amennyit a többiek akarják, hogy érjen” (111, vö. még: 112; Gracián 2002, 67–71; 80–83).

Shaftesburynél a barátság feltétele a közös ízlés mint *sensus communis*. (vö. Radnóti 2013, 1371–1372);²⁹ emellett kölcsönös „gyengédségről” és „szereetről” beszél. (vö. Shaftesbury 2008, 97) Graciánnál mások jóindulatának alapja lehet külső vagy belső egyezés, ám ez utóbbi is „tehetségeken, kötelezettségeken, hírnéven és érdemeken nyugvó”. (112) A bizalmaskodást, óvatosságból, szigorúan elveti (vö. 3, 107, 177, 237, 126). A szeretettel pedig éppen az a baj, hogy „bizalmassághoz vezet, és minden lépéssel, amit előre tesz, távolítja a megbecsülést” (290).

Közönség

Kiből válhat hős, illetve úriember? Csak az arisztokráciának szólnak az ízlésformáló programok? Lehet. (vö. Barell 1992, 64; Hunter 2003, 88; Szécsényi 2002, 65–66; Gárdos 2008, 29) Jóllehet Gadamer szerint Gracián elméletét „az európai képzésideálok történetében az tünteti ki, hogy független a rendi hovatarozás előzetes adottságától. Valamely *kultúrtársadalom* ideáljáról van szó.”³⁰ (Gadamer 2003, 68) Gracián valóban elősorban az ostobákat zárja ki az ízlés világából, „mert minden ostobaság csőcselék-tulajdonság, és a csőcselék ostobákból tevődik össze” (206). David Marshall szerint Shaftesbury kritikai nevelésprojektjének célja – Joseph Addisonéhoz hasonlóan – a *közízlés* csiszolása.³¹ Az angol lord elítéli korának azon szerzőit, akik igazodnak saját koruk ízléséhez, ahelyett, hogy

---

²⁸ Gracián cinizmusa nem áll meg ennyinél: „Ne kívánjunk barátainknak nagy szerencsét, ha nem akarjuk őket elveszteni.” (156) Valamint: „Barátaidban úgy bízzál meg, mint leendő legrosszabb ellenségeidben.” (217)

²⁹ Ismerős tapasztalatot mutat be Shaftesbury nagy tisztelője és fordítója, Diderot, *Richardson dicsérete* című munkájában. „...Ezeket a műveket [ti. Samuel Richardson műveit] próbakőnek tekintem, és azokat az embereket, akiknek nem tetszenek, megvetem. Amikor olyan valakivel beszélek, akit tisztetek, mindig attól rettegek, hogy véleménye eltér az enyémtől. De ha valaki osztja lelkesedésemet, azonnal kísértésbe esem, hogy megöleljem és karomba zárjam.” (Diderot 2013, 46) „Az ízlés dolgaiban, akárcsak a vallásban, létezik bizonyos türelmetlenség, amelyet bírállok, de komoly erőfeszítembe kerül, hogy ne legyek magam is ilyen.” (Diderot 2013, 48)

³⁰ Anthony J. Cascardi árnyalni törekszik ezt a képet: értelmezésében Gracián nem a romantikus esztétikai állam előfutára (mint Gadameré); ízlésfogalmának jelentőségét a korszak társadalmi változásaival összefüggésben lehet megérteni. Az ízlés korántsem független a társadalmi rétegződéstől: célja éppen az, hogy abban a korban, amelyben az örökletes nemesi rangok, a származási felsőbbtség elve meggyengül, újra megszilárdítsa a társadalmi distinkciót. (vö. Cascardi, 1997)

³¹ Prohászka Lajos szerint éppen az ízlés és az erkölcs összekapcsolása miatt kell mindenkire kiterjeszteni a nevelést: „De ugyancsak kérdezhetné valaki azt is, hogy mi történik azokkal, akik egyáltalán nem dicsekedhetnek azzal, hogy az ízlésből jutott volna nekik valami, akárcsak csökevényes formáiban is. Ki vannak zárva ezek az erkölcsiség köréből, útfélen kell hagyni őket? Akkor a humanizmus erkölce voltaképpen a leginhumánusabb erkölcs volna.” (Prohászka 1947, IX. fejezet)

formálnák azt, és időtlen normák alapján alkotnának. Az igaz költők és kritikusok a jó ízlés közvetítőiként lépnek fel.³² Shaftesbury célja: „felébreszteni az olvasóimban az igazságos kritika mesteri szellemét” (Shaftesbury 2000, 445; idézi: Marshall 1997, 656).

Jellemző azonban a közönség megítélésének különbözősége. Gracián szerint „bölcst volt az, akit bántott, hogy beszéde ínyére van a sokaságnak! [...] Ne örülj a csőcselék csodálatának, mert nem megy túl a szájtátáson.” (28, vö. még: 245) Bár Shaftesbury a szabad élcélődést tanácsosnak látja korlátozni kisebb társaságokra, óva int az átlagember megvetésétől: „Csak a szolgálai elveket valló emberek tetszelegnek abban, hogy lenézik a sokaságot, és fensőbbesnek mutatják magukat a tanulatlanokkal szemben” (Shaftesbury 2008, 21–22).

Összefoglalás

Alfred Baeumler *Irracionalitás*-könyvében összekapcsolja az ízlést az individualitással. (Baeumler 2002, 23–25) Jelen esetben kétféle individualizmusról beszélhetünk. Természetesen, mindkét elmélet egy jó ízlést ismer: pluralizmusról, a szubjektív ízlésítéletek egyenrangúságáról nincs szó. Graciánál igazodni kell a hatalmasok elvárásaihoz: a hős személyiségét nem feltétlenül ismerhetjük meg ízlésítéleteiből, mert nem vállalja a különvéleményt. Ezzel szemben Shaftesbury-nél a normativitás alapja magában a megítélt tárgyban felfedezendő örök, változatlan értékek. Individualizmusuk az egyén fejlesztésében és érdekeinek előtérbe helyezésében rejlik. Graciánál ez a függetlenség megőrzését, a hibákat leplező képesség tökéletesedését jelenti; Shaftesbury-nél az egyéni érdekek egybeesnek a közösség érdekeivel, mindkettő a társiasság felé mutat, s az ízlés az individuum benső harmóniáját teremti meg.³³

A két ízlésfogalom ellentétes tartalmát jól mutatja, hogy míg a *virtuoso befelé*, önmagára koncentrálnak, identitását saját önismerete hozza létre, addig a *discreto kifelé* figyel, mindig a másikkal van elfoglalva: a többiekből nyeri hatalmát. A két egzisztenciális tét az ízlésítélet *prudenciális* és *morális* indítékának kontrasztjával írható le. Nem véletlen a példaképek közötti eltérés sem: Shaftesbury etalonja az úriember-filozófus, Theoklész, Gracián ideáljai dicsőséges hadvezérek, uralkodók. A politikai természetű, karriert elősegítő *gusto* és a Természetben uralkodó rend és arányosság megismerését szolgáló *taste* alapvetően más

---

³² Ahogyan a görög költők tették: a természet mintájára. Sajnos, „modern szerzőinket, ellenkezőleg – saját bevallásuk szerint –, a közízlés és az aktuális hangulat sodorja és formálja.” (Shaftesbury 2000, 118; idézi: Marshall 1997, 634; vö. még: 633–658) A valódi baj tehát nem annyira a közönséggel – Shakespeare-nek és Miltonnak is nagy sikere volt –, inkább a költőkkel van. (vö. Shaftesbury 2000, 117–125)

³³ Gracián individualizmusáról lásd: Cascardi 1997, 263–264, 268–270. Dabney Townsend szerint: „Shaftesbury morális és esztétikai elméleteiben nincs nyoma annak, hogy elmozdulnának az individuumtól a kontempláció vagy az énből kilépés irányába. Morális célja, következetesen, hogy fölfedezze és fejlessze az individuumot...” (Townsend 1982, 207)

képesség. *Ha Graciánnal kezdjük az ízlés történetét, akkor a Shaftesburyvel való kontinuitást csupán tézis-antitézis mintájára, ellentétességük hangsúlyozása mellett tartom elgondolhatónak.* Szintézisről azonban nem tudok.

„Milyen volt az ízlélméletek ízlése?” – teszi fel a kérdést Radnóti Sándor. (Radnóti 2010, 350) Tartózkodom az értékítéletektől: különböző; sőt, mint láttuk, akár ellentétes. Ugyanakkor mindkét filozófia aktuális lehet. Gracián világára könnyen ráismerünk. Anakronisztikusan megfogalmazva: művei menedzserképző bestsellerek, maximái a *public relations* magasiskolája. A *Sils Maria felhői* című, 2015-ös filmben az idősödő színésznőt alakító Juliette Binoche, amikor a számára már idegen, kortárs kultúra törvényein elmélkedik, Graciánt idéz: „Valamit érni és meg is mutatni annyi, mint kétszer annyit érni” (130).

Shaftesburyvel más a helyzet. Szenczi Miklósnak igaza van, amikor azt írja: „metafizikai spekulációit ma már sokszor nehéz követni, még inkább velük egyetérteni”. (Szenczi 1969, 155) Ellenben a természetünkévé vált ízlés eszünkbe juttathatja – többek között – Bourdieu habitusfogalmát (Bourdieu 2010), és az „önmagával egy” személyiség, amelyet az „igaz ízlés” létrehozni képes, érezzük akármennyire is elérhetetlennek, ma is tiszteletet ébreszt. Diderot zseninek nevezte Shaftesburyt, akinek „briliáns gondolatokat” köszönhetünk, „s ha ezek gyakran kevésbé megalapozottak is, azért telve vannak fenséges igazságokkal” (Diderot 1876, 39; idézi: Szécsényi 2008, 159).

Referencia:

Addison, Joseph: A képzelőerő gyönyörei (Ford. Gárdos Bálint). *Jelenkor* 50. (2007/11), 1180–1209.

Baeumler, Alfred: *Az irracionalitás problémája a XVIII. századi esztétikában és logikában Az ítélőerő kritikájáig* (Ford. V. Horváth Károly). 2002, Budapest, Enciklopédia

Barell, John: „The Dangerous Goddess: Masculinity, Prestige and the Aesthetic in Early Eighteenth-Century Britain”. In Uó: *The Birth of Pandora and the Division of Knowledge*. 1992, London, The Macmillan Press, 63–89. (Language, Discourse, Society)

Boráros-Bakucz Dóra: „Baltasar Gracián és Faludi Ferenc. Böles és figyelmes udvari ember: műfordítás vagy átköltés?” In *Határok a spanyol nyelvű irodalomban* (Szerk. Menczel Gabriella–Végh Dániel). 2007, Budapest, Palimpszeszt Kulturális Alapítvány, 19–28. (Lazarillo – fiatal hispanisták tanulmányai) (URL: http://www.eltereader.hu/media/2016/04/lazarillo-1-hatarok_READER.pdf)

Borinski, Karl: *Baltasar Gracian und die Hoflitteratur in Deutschland*. 1894, Halle, Max Niemeyer

- Cascardi, Anthony J.: *Gracián and the Authority of Taste. In Rhetoric and Politics: Baltasar Gracián and the New World Order* (Ed. Nicholas Spadaccini–Jenaro Talens). 1997, Minneapolis–London, University of Minnesota Press, 255–283.
- Cassirer, Ernst: *A felvilágosodás filozófiája* (Ford. Scheer Katalin). 2007, Budapest, Atlantisz
- Castiglione, Baldassare: *Az udvari ember* (Ford. Vigh Éva). 2008, Budapest, Mundus
- Croce, Benedetto: *Esz­tétika. Elmélet és történet* (Ford. Dr. Kiss Ernő). 1914, Budapest, Rényi Károly kiadása
- Den Uyl, Douglas J.: „Foreword to Characteristicks of Men, Manners, Opinions, Times”. In Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, Third Earl of: *Characteristicks of Men, Manners, Opinions, Times I* (Ed. Douglas Den Uyl). 2001, Indianapolis, Liberty Fund
- Diderot, Denis: *Esz­tétika, politika, filozófia*. 2013, Budapest, L'Harmattan–SZTE Filozófiai Tanszék
- Diderot, Denis: *Œuvres complètes de Diderot XV* (Ed. J. Assézat). 1876, Paris, Garnier Frères
- Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja* (Ford. Bonyhai Gábor–Fehér M. István). 2003, Budapest, Osiris
- Gárdos Bálint: „Shaftesbury természetfogalmának esztétikai és politikai jelentősége”. *Laokoón* 5. (2008), 2–34. (URL: http://laokoon.c3.hu/dok/gardos_shaftesbury.pdf)
- Gracián, Baltasar: *A Hős* (Ford. Csuday Csaba). 2002, Budapest, Palatinus
- Gracián, Baltasar: *Az életbölcesség kézikönyve* (Ford. Gáspár Endre). 1998, Budapest, Kairosz
- Guyer, Paul: *A History of Modern Aesthetics I*. 2014, Cambridge, Cambridge University Press
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Előadások a művészet filozófiájáról* (Ford. Zoltai Dénes). 2004, Budapest, Atlantisz
- Hume, David: „A jó ízlésről”. In *Uő: Összes esszéi I* (Ford. Takács Péter). 1992, Budapest, Atlantisz, 222–244.
- Hunter, Ian: „Esz­tétika és kritikai kultúrakutatás”. In *A kultúra szociológiája* (Szerk. Wessely Anna). 2003, Budapest, Osiris–Láthatatlan Kollégium, 71–95.
- Joseph Jacobs: „Dedication. To Mrs. G. H. Lewis”. In Baltasar Gracián: *The Art of Wordly Wisdom* (Trans. Joseph Jacobs). 1982, London, Macmillan
- Kivy, Peter: *The Seventh Sense. Francis Hutcheson and Eighteenth-Century British Aesthetics*. 2003, Oxford–New York, Clarendon Press–Oxford University Press
- Klein, Lawrence E.: *Shaftesbury and the Culture of Politeness: Moral Discourse and Cultural Politics in Early Eighteenth-Century England*. 1994, Cambridge, Cambridge University Press
- Marshall, David: „Shaftesbury and Addison: Criticism and the Public Taste”. In *The Cambridge History of Literary Criticism IV. The Eighteenth Century* (Ed. H. B. Nisbet–Claude Rawson). 1997, Cambridge, Cambridge University Press, 633–658.

Montesquieu, Baron de, Charles-Louis de Secondat: *Pensées diverses. In Oeuvres complètes VII.* 1979, Paris, Garnier

Prohászka Lajos: „Shaftesbury. A self-control esztétikája” (Szerk. Orosz Gábor). URL: <http://mek.oszk.hu/08300/08326/08326.htm>. (Eredeti megjelenés: Pantheon 1. [1947], 35–72)

Radnóti Sándor: „A barátság filozófiája”. *Holmi* 25. (2013/11), 1367–1375.

Radnóti Sándor: *Jöjj és láss! A modern művészetfogalom keletkezése. Winckelmann és a következmények.* 2010, Budapest, Atlantisz

Rind, Miles: „The Concept of Disinterestedness in Eighteenth-Century British Aesthetics”. *Journal of the History of Philosophy* 40. (2002/1), 67–87. (URL: https://www.academia.edu/424639/The_Concept_of_Disinterestedness_In_Eighteenth-Century_British_Aesthetics)

Rivers, Isabel: *Reason, Grace, and Sentiment. A Study of the Language of Religion and Ethics in England, 1660–1780 II. Shaftesbury to Hume.* 2000, Cambridge, Cambridge University Press

Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, Third Earl of: „A moralisták. Filozófiai rapszódia” (Ford. Fehér Ferenc). In *Brit moralisták a XVIII. Században.* 1977, Budapest, Gondolat

Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, Third Earl of: *Characteristicks of Men, Manners, Opinions, Times* (Ed. Lawrence E. Klein). 2000, Cambridge, Cambridge University Press

Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, Third Earl of: *Értekezés az erényről és az érdemről* (Ford. Aniot Judit). 1969, Budapest, Magyar Helikon

Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, Third Earl of: *Second Characters or The Language of Forms* (Ed. Benjamin Rand). 1914, Cambridge, Cambridge University Press

Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, Third Earl of: *Sensus Communis. Esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról (Levél egy barátjához)* (Ford. Harkányi András). 2008, Budapest, Atlantisz

Stolnitz, Jerome: „On the Significance of Lord Shaftesbury in Modern Aesthetic Theory”. *The Philosophical Quarterly* 11. (1961/43), 97–113.

Szécsényi Endre: „Utószó. Egy derűs rajongó”. In Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, Third Earl of: *Sensus communis. Esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról (Levél egy barátjához)* (Ford. Harkányi András). 2008, Budapest, Atlantisz, 149–211.

Szécsényi Endre: „Gustus spiritualis – megjegyzések a modern esztétika kialakulásához”. *Holmi* 24. (2012/12), 1506–1520.

Szécsényi Endre: *Társiasság és tekintély. Esztétikai politika a 18. századi Angliában.* 2002, Budapest, Osiris

Szécsényi Endre: „Baltasar Gracián és a bizalmatlanság politikája”. In *A szabadság iskolája. Köszöntő kötet Ludassy Mária 70. születésnapjára* (Szerk. Szántó Veronika). 2014, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 35–49.

Szenczi Miklós: „Utószó. Shaftesbury és tanítása”. In Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, Third Earl of: *Értekezés az erényről és az érdemről* (Ford. Aniot Judit). 1969, Budapest, Magyar Helikon, 141–156.

Townsend, Dabney: „Shaftesbury's Aesthetic Theory”. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 41 (1982/2), 205–213.

Wessely Anna: „The Knowledge of an Early Eighteenth-Century Connoisseur: Shaftesbury and the Fine Arts”. *Acta Historiae Artium Hung* 41. (1999/2000), 279–309.